

GELLÉRI ANDOR ENDRE

Az ellenforradalom Magyarországa a magyar dolgozók milliói számára kegyetlen börtönt jelentett. Az uralkodó osztályok — a történelmet formáló, a pusztulásukat előkészítő forradalmi erőktől megrettenve — a fasiszta diktatúra politikájára tértek át. A feudális maradványokkal teli monopolkapitalizmus rendszere a legnagyobb nyomorba és szellemi sötétségbe sodorta az országot, a nemzet legfőbb erőit; s nem egyszer szétzúzta az alkotni, dolgozni vágyó ember tiszta, szép érzéseit. Az imperialista korszak gazdasági válságai gátalanul szántottak végig az ideológiai sötétségben botorkáló embertömegeken. A fehérterror becstelen, galád világa — a munkás és paraszt dolgozók mellett — szorítót, vergődést jelentett a védtelen kisemberek számára is, akik fölött mindig ott lebegett Damokles kardjaként a munkanélküliség veszélye.

Gelléri Andor Endre novellái nem nyújtanak olyan széles, átfogó és perspektívikus betekintést a Horthy-fasizmus fertelmes életébe, mint Móricz regényei vagy József Attila reprezentáns proletárversei. Az a világ, melyet Gelléri oly aprólékos megfigyelő-készséggel, részletekbe menő hitelességgel ábrázol: perspektívátlan, szűk keretek közt mozog. Mégis, a múlt irodalmi megértését elősegítik Gelléri Andor Endre kiemelkedő, nagy novellái, melyek az anyagi és szellemi sötétségben vergődő proletárok és kisemberek életmódját, gondolat- és lelkivilágát vetítik élénk.

A hivatalos, úri Magyarország nemzeti irodalomról fecsegett, ugyanakkor Herczeg, Ferencet és a faszizmust kiszolgáló társait patronálta. A nemzet sorsát féltő művészek számára embertelen nyomor, tragikus halálba való üldözés várt. Gelléri sorsa és életműve hasonló az ellenforradalom által kismizmizett és agyonhallgatott haladó írók sorsához. Gelléri is csak a felszabadult Magyarországtól, a szocializmus boldogító útját járó néptől kaphatja meg az igazi megbecsülést és elismerést, azoktól a jobb sorsra érdemes, »boldogabb, tisztább emberek-től, akikért tollat fogott.

II

Élete, művei és kritikái

A ferencjózsefi monarchia utolsó éveinek elmélyülő válsága és háborús készülődése idején, 1908. márc. 30-án született Óbudán. A Magyar Tanácsköztársaság forradalmi napjai még nem tudtak mély benyomásokat kelteni az alig tizenegy éves gyermek lelkében. Gyermek-éveit egy óbudai téglagyár udvarában éli, ahol nagyapja kántinos, apja pedig lakatosként dolgozik. Anyja eleinte kántinoslány ugyanebben a gyárban. Életük ekkor a többi óbudai proletár sorsához volt hasonló; kis pince szolgált lakásul és egyben műhelyül. Ez a környezet, a téglagyár környéke, a Bécsi-út-végi pincelakások és ezek lakói kitörölhetetlen nyomokat hagytak benne. Apja közvetlenül az első világháború előtt, keserves munka árán önállósította magát, és kis pénzszekrény-javító műhelyt nyitott. A háború azonban ismét próbára teszi a családot. Apja bevonul katonának, s rövidesen a gyermek Gellérire hárul majdnem teljesen a műhely vezetése. Ő maga is lakatosmesterséget tanul, de még addig sem jut el, mint ameddig tapjának sikerült.

A hatodik gimnázium elvégzése után szülei kívánságára megszakítja a tanulást, majd rövidesen beiratkozik a technológiára. Ennek elvégzése után mégis a legkülönbözőbb iparágakban dolgozva, nyomorúságosan tengeti életét. Ahogyan ő elmondja:

»... ha kinyújtom a kezem, megnézem az ujjaimat, látom, hogy munkás tenyér, gyermekkorom óta fogta a szerszámot. Elég a kezemre néznom, hogy eszembe jusson az a gépműhely, ahol az esztergapad mellett álltam tizennégy éves koromban... S belül a tenyeremen, ezek a kemény porcok, itt az ujjak tövén: elmondják nekem három kutya kemény év történetét egy gőzmosodáról... Ha meggondolom, voltam géplakatos, pénzszekrény készítő, gyári rajzoló, kelmefestő, ügynök, atléta, hivatalnok, kereskedő, gyermeknevelő, munkanélküli huszonnégy éves koromig«.

(*Esti Kurir*, 1931. ápr. 9.)

Ezt a változatos életet teszi még nehezebbé, hogy szülei rövid idő alatt tönkremennek. Ekkor tanulja a kelmefestőséget. Három évig dolgozik egy királyutcai gőzmosodában, s ez a nyomorúságos élet gyakorolja rá a legmélyebb hatást, — ezt tükrözi legtöbb műve. Az itt eltöltött évek adják számára azokat a nagy élményeket, melyek számos novellája és egyetlen regénye tárgyául szolgálnak.

Írói tehetsége hamar kibontakozik, noha szülei nem nézik jó szemmel irogatását. Az első, sok tehetséget eláruló novellája 18 éves korában jelenik meg *Az Est* hasábjain, Mikes Lajos patronálása révén. Rövidesen a *Pesti Napló*-ban, a *Magyarországban*, a *Népszavában* is helyt kapnak írásai, s 22 éves, amikor a *Nyugat* is közli írásait. Mikes Lajos, első említésre méltó patronusa és Osvát Ernő a fiatal nemzedék legtöbbet ígérő tagjának tartja, és hosszabb lélegzetű írásra buzdítja. 1928-ban, a tehetségpályázat egyik győzteseként *Az Est* féléves különdíjával Olaszországba megy külföldi tanulmányútra, s hamarosan regényével jelentkezik 1930 novemberében a *Magyar Hírlap*-ban. De amikor Gelléri az ismert fiatal írók sorába lép, a *Nyugat* táborán belül egyre inkább éleződik a harc, különösen azután, hogy Ignotus nevét levették a lapról. Ekkor már a hajdani harcos *Nyugat* tényleges irányítói rég eldobták Ady forradalmi tüzét, melynek tiszta fénye a nemzet igazi napszámosainak világitotta meg az élet szépségeinek új területeit, s amelynek lángjában milliók forrtak össze egy jobb világ akarásában. A *Nyugat* ekkori kritikusaival vállveregetése — nem a haladó mozgalmak oldaláról történő elismerés és segítség. A *Nyugat* Gellérről írt kritikái (Kosztolányi, Halász Gábor, Illés Endre, Füst Milán stb.) — az ösztönös, irracionális, formalista művész megformálásra buzdító polgári irodalomszemlélet hatása miatt — ma már keveset mondanak számunkra. Mégis, ezek a kritikák rányomták bélyegüket Gelléri írói fejlődésére, ideológiai és művészi téren egyaránt. Természetesen, ez a hatás nem térítette el Gellérit eredeti *irányvonalától* sosem: a maga kispolgári módján mindig zsarnokság elleni lázadó maradt. Hű maradt művészi programjához, melyet a 25 éves *Nyugat* jubileumi estjén mondott el, ahol Babits az elefántcsonttorony »harci« zászlaját bontogatta. A *Népszava* krónikása szerint, az idősebb Móricz Zsigmondon kívül, csak egyetlen fiatal író akadt, Gelléri személyében, aki a frakkos és fekete ruhás írók mellett, egyszerű sűrű ruhában az asztalszélen, emelt hangon ki merté mondani emberhez méltó gondját:

»Mikor író lettem, elhatároztam, hogy az emberek sorsán változtatni fogok. ... én bízom abban, hogy ... az írás sugallatos fönségével még sikerülni fog egyszer ... változtatnom sok, hozzám hű, nekem kedves szegényember életéne.

(*Állást szerző novellám. Nyugat*, 1932)

Az írói sikerek ellenére azonban mindinkább nőnek anyagi gondjai, sehol nem kap állást, púsztán írói »keresetéből« kell megélnie. Szerencsére, 1932-ben, 24 éves korában 1000 pengős Baumgarten-jutalmat kap, és ekkortájt novelláskötetei is megjelennek:

1933-ban a *Szomjas inasok*,
1934-ben a *Hold ucca*.

Az 1934-es kötet megjelenése után újabb elismerést kap: 3000 pengős Baumgarten-évdíjat. 1933-ban végetér számára a munkanélküliség is, a Kistextbe kerül vámkézelőnek. Nem szeret itt dolgozni, kínos robotnak érzi ezt a munkát, de a következő évben már nem hagyhatja ott, mert megnősül és családját kell eltartania. Vasárnaponként írja novelláit, nagy szeretettel és gonddal — sokáig magánál hordja, míg megmutatja valakinek. Életében már csak két kötete jelenik meg:

1935-ben a *Kikötő*,
1940-ben a *Villám és esti tűz*.

A fasizmus erősödésével párhuzamosan erősödik bátor művészi hangja. A fehérterror utolsó néhány esztendejében viszont már állandó üldöztetésnek van kitéve, alkotóereje egyre inkább megtörik. Évenként munkaszolgálatra hívják be, az ország különböző vidékeire

viszik, végigszenvedí a gyűjtőtáborokat. Igaz, szenvedéseiben ekkor már a felszabadulás hite erősíti meg, de ez már műveiben nem tükröződhet. A fasiszta hordák 1944-ben nyugatra hurcolják. Testileg, lelkileg megtörve még megéri kint a felszabadulást, de a sok szenvedésből nem épül fel többé : 1945 májusában meghal Ausztriában.

Felszabadulásunk után legértékesebb novelláit két kötetben gyűjtötték össze :

az 1946-os *Téli kikötőben*,
s az 1950-es *A szállítóknál* c. kötetben.

A felszabadulás után alig jelent meg róla kritika. Legfigyelemreméltóbb Kardos László tollából, az 1950-ben megjelent *A szállítóknál* c. kötet bevezetője. Kardos László megpróbál rövid összefüggő képet adni a novellista Gelléiről. A kép, melyet róla rajzol, — némi túlzástól eltekintve — helyes, s mindmáig a legértékesebb. Sorra veszi Gelléri alakjait, állásfoglalását, leíró pontosságát és realizmusát. Felveti novelláinak közös megoldási problémáját : a »tragikusan súlyos dolgok álomi lebegésben« való feloldását, melyet legtöbb kritikusa felvetett, de helytelenül magyarázott. Kardos László ebben a kérdésben jó úton jár, de néhány kiegészítésre, másutt mélyebb elemzésre szorulnak megállapításai. Az értékes cikknek hiányossága, hogy a portré megrajzolásában nem mindig használja fel a legértékesebb novellákat ; pedig ezeknek felhasználása mélyebbé és élesebbé tette volna a felvázolt képet.

III

»A nagymosoda« (Regény, 1930.)

Gelléri egyetlen regénye, *A nagymosoda*, elsősorban azért érdemel figyelmet, mert fontos állomása és lezárása néhány éves írói működésének. Jelentőségét az adja meg, hogy először próbálja meg áttörni novelláinak szűk keretét, naturalista aprólékosságát s »országos szintre« emelni társadalomrajzát. Nem véletlen, hogy épp a nagy gazdasági válság idején jut el ehhez az útkereséshez, művészi programjának kijelöléséhez, társadalmi szerepének tisztázásához. Útkeresése nyilatkozatából is kitűnik, melyben azt mondja el, mi indította a regény megírására :

»Nincs még egy ország a földön, ahol ilyen gyulladt, ideges lélekkel járnának az emberek. Elég, ha megszólítok egy idegen férfit az utcán, ahogy sárga arccal néz rám, s kinyitja meggyötört száját. . . . érzem, hogy egy szörnyű regényt mond el. — Elég benézni egy pincelakásba . . . egy szippantás a fülledt szagából : mindent elmond . . . Nem az a fontos, hogyan és mikép nem cizelláltam — mintegy vallomás szakadt ki belőlem. A boldogabb, a tisztább emberekért írtam meg ezt a regényem.

(*Esti Kurir*, 1931. ápr. 9.)

A regény cselekménye Taube Jenő gőzmosodájában játszódik. Az író az alakok mosodai és családi életén keresztül, — gazdag képekben mutatja be az ellentétekre épülő világot. Meggömbödt mosólegények és törekény természetű vasalólányok »légiója« húzza az ígát a kéjenc mosodai cár : Taube körül. Sápadra szikkadt emberek felett basáskodik a stréber, fölfelétörő, hajcsárrá idomuló Novák, aki — üzemvezetővé emelkedvén — még legjobb barátait is megtagadja, elárulja a több pénzért. A kisemberből üzemtulajdonossá emelkedő Taube egyre nagyobb terveket sző, egyre inkább eltávolodik saját üzemének vezetésétől, egyedül tivornyáinak él. Novákot emeli utódjává, s csak egy gondja van : hogyan fecserelje el munkásai verejtékén szerzett millióit. A munkától elszakadt életben mindinkább megundorodik önmagától, s mikor már a dekadens élet semmiféle válfaja sem elégíti ki, mindinkább be kell látnia : céltalanná, üressé vált élete. A munkátlan, tartalmatlan élet céltalansága kergeti az örületbe, s azt reméli : a halál meghozza számára a végső megoldást. De öngyilkossági kísérletében is kiütközik gerinctelensége, gyávasága. Piszkos életének átélése, örüléssel határos rögeszméi végül is — öngyilkosságba hajtják.

A központi, negatív figura történetéből is látható, hogy nem csupán a mosoda életével akar megismertetni az író. A nagymosoda nemcsak azt a műhelyt jelenti, ahol a nagyváros legkülönbözőbb emberei hordják össze szennyeseiket. *Szimbolummá* nő ez a mosoda, a szennyessel bőven megtelt társadalom szimbolumává. Taube alakjában és sorsában tulajdonképpen a kapitalista társadalom fejlődését és perspektíváját ábrázolja Gelléri. A kapitalizmus robotosai fölött álló tőkés világ megtestesítője, *Taube* : egy kis felvidéki falucsából indul el, s mindig feljebb emelkedik a kapitalizmus vad rohamában. Kezdetben még vállalja üzeme irányítását, de a nagystílusú polgár kéjével hamarosan ezt is tehernek érzi, — a törtető Novákra bizza a kegyetlen munkarend fenntartását, ő pedig teljesen dekadens életélvezeteinek él. Taube a pol-

gári erkölcs megtestesítője. Száz ember sorsát csavarja ujjá köré önző céljai érdekében. Nemcsak olcsóbb munkaerőt lát női munkásaiban, de erkölcsileg is lezüllesztíti őket: csak úgy dolgozhat nála még a legfiatalabb, tizennégy éves munkáslány is, ha szeretője lesz. Jellemző erkölcsi felfogására, hogy még saját feleségét is áruba bocsátaná Nováknak. A polgári világ erkölcsi fertőjét leplezi le abban is Gelléri, ahogyan Taubét gondolkodtatja a családi életéről. Erre a gyökeréig rothadt, pusztulásra ítélt világ gondolkodásmódjára mutat az a jelenet is, amikor Taube új üzemvezetőt állít üzeme élére. A kéjenc, számító mosodai cár abban keres garanciát Novák vezetői képességeire vonatkozólag, hogy képes-e ugyanazt a léha, felelőtlen életmódot folytatni, mint amit ő él. Tudja, hogy ha a pénz, az erkölcstelen élet rabjává teszi Novákot, »ördögöt lehet majd vele öletni, munkásokat kínoztatni«.

Gelléri művészi lélekelemzése azt igyekszik megmutatni, hogy ez a munkától elszakadt, aljas élvezetekre, emberi kizsákmányolásra épülő élet csak a teljes züllesztéshez és pusztuláshoz vezethet. Gelléri itt a kapitalista világ pusztulásra ítéltségére tapint rá. A munkátlan élet egyre kevesebb élvezetet nyújt Taube számára, mindinkább megundorodik önmagától, meg hasonlik önmagával. Az önmagától megundorodott ember útja az örület felé visz Gelléri ábrázolásában. Taubénak rögeszméi támadnak:

»Micsoda undorító szakma az enyém, micsoda piszokban élnek, akik ott dolgoznak — s arcára tapasztotta kétségbeesetten a kezét.

Az irtózat ebédje csak halvány undor volt ahhoz, amit most érzett: a gyomra mint egy startlyukban guggoló futó, csak az indításra várt, hogy mint az örült, kiugorjon helyéről és a világba fusson undorával. — Mintha szennyes ingekből, alsókból, cihákból lennék kítőmve — gondolta Taube... Oltsd le a lámpákat! — ordította és ijedten meg-görnyedve kacagni kezdett. De a roham végén még úgy érezte, itt is, ott is: a tüdején egy törlőrongy, gyomrán egy felpár zokni, a szájában zsebkenődök maradtak émelvítő szennyesül«.

(127. l.)

Rögeszméi fokozódnak, de egy szálban gyűlnek össze: a mosoda rémképeiben, ahol minden megtisztul és fehér lesz, de ő egyre mocskosabbnak, egyre foltosabbnak lát mindent. Eszébe jut régi élete, amikor még nem volt a pénz rabja, s egyre inkább érlelődik benne a gondolat, hogy a pénz okozta céltalan élete csődjét:

»Nem én vagyok az oka — s a mellébe csapott barna hangon — nem én — újabb ütés — a pénz az oka mindennek! Nem engem kellene felakasztani: a pénzt, a pénzt! — elkapta a düh — s ha fölakasztották, oda kellene hívni minden embert. — Katonák, fegyvert a vállhoz! — mondani — Tüzelek, ágyút szegezz! — mondani. — Repülök, bombát készíts! — s ha fölakasztották, s ott csüngne kítőrt csigolyával, akkor bumm!...

— Ha nem lettem volna gazdag, nem lett volna hétszáz szeretőm, ha szegény maradtam volna, nem égett volna me két inas, nem halt volna meg Angelov... a pénzt kellene megölni, nem engem... De lehet a pénzt megölni? Nem, az embernek kell meghalni helyette«.

(194. l.)

Ez a lelki vívódás viszi Taubét az öngyilkosságba. Nem tudja valóraváltani »megtérési« szándékait. Vívódása mindjobban kergeti a halál felé, mint egyetlen járható út felé, — a mosógépbe veti magát, hogy megtisztuljon a szennytől, — és darabokra vágja a gép.

Mit akart kifejezni az író Taube »tragikus« összeomlásának bemutatásával? Hogy értékelhetjük a mosodai cár önmagában való meghasonlottságát, vívódását, Gelléri anarchista kapitalizmus-ellenességét? Típust tudott-e teremteni az író Taube alakjában?

A regény első néhány fejezetében Gelléri nagy megjelenítő erővel, valóban tipikus vonásokat tud sűríteni Taube alakjában. Lelepleződik a pénzéhes, élvezeteket hajhászó, céltalan, munkátlan életet élő kapitalista. Ez a nagy leleplező erő azonban megtörik Taube »megtérési« szándékainak ábrázolásában. A »megtérő« Taube képét, önmagában való meghasonlását nem érezzük valódinak, tipikusnak. Ez a kép esetleges, hamis, irreális! Gelléri pusztulásra ítéli, de nem a nagy kritikai realisták módszerével temeti a kapitalista társadalmat. Gellérinél itt nem egyszerűen a kivezető út hiányáról van szó, mint a kritikai realizmus nagy képviselőinél, hanem hiányzik a lázító, végigvitt leleplezés is! Itt tehát nem kiúttalanságról, hanem egy fantasztikus, hamis kiútról, megoldásról van szó! Gelléri nem leplezi le a cselekmény megoldásában, hogy a tőkés osztályok tagjainak nem okoz lelki fájdalmat a kizsákmányolás ténye, milliók szenvedése! Gelléri nem rokonszenvez a tőkés osztály »vívódásaival«, hisz épp ezért küldi halálba Taubét, aki piszkos élete és tettei alapján nem érdemli meg az író szerint a bűnbánat lehetőségét. De ugyanakkor példát statuál a »jobbérzésű« kapitalisták számára, akik »egészséges morális érzésükkel« elkerülhetik Taube bűnhődési útját.

Taube megtérésének ábrázolása már nem következetes bírálata, sőt ellenkezőleg, helyeslése az individualista moralizálásnak! A cselekmény konfliktusainak ilyen »moralizáló« feloldása Gelléri kispolgári világnézetéből fakad. Ideológiai gyengeségét mutatja az a nyilatkozata is, melyben így foglalja össze regényének legfontosabb tanulságát:

»A gőzmosóban megtanultam, hogy a legpiszkosabb fehérműt is tisztára lehet mosni: minden folt eltüntetésére van már megfelelő vegyszer, és ekkor eszembe jutott, az emberek ezalatt — mintha minden szennyest lenyelnének, — egyre piszkosabbakká válnak. Vajjon mi vehetné fel ez ellen eredményesen a harcot? Csak a lelkiismeret. De ennek a lelkiismeretnek azoknál kell kezdődnie, akik sok ember felett tartják a hatalmat kezükben. Ha a főnök lelkiismeretes, alkalmazottainak szép gyárat alapít és jól bánik velük. Az én regényem hőse azonban ezt nem teszi. Így azután, amit legjobban szeret: pénzt, szerelmet, kalandot, sorra elveszíti.«
(Magyar Hirlap, 1930. nov.)

Gelléri ideológiai gyöngeségének itt van a gyökere! A kapitalista társadalom ilyen-fajta, morális elítélése tipikus kispolgári álláspont! A társadalmi kérdéseknek ilyen elvont, morális felvetése kétélű, janus-arcú, minden szubjektív írói becsületesség ellenére. Gelléri *szubjektíve* rokonszenvez a munkásosztály forradalmi harcával és igazságával, rokonszenvez lázadó munkásfiguráival, de *objektíve*, művészi megoldásában, moralizáló ideológiájában a burzsoázia védelmét szolgálja. Az osztályharc nem ismer józan ésszel, egészséges erkölcsi érzékkel megáldott, tipikus burzsoát, aki a fennálló társadalom keretein belül fel tudná oldani az osztályellentéteket. Gelléri máró gúnnyal, bátran lerántja a leplet a modern civilizációról, mely napról-napra bizonytalan életfeltételek közé vetett minden dolgozót: kispolgárt, parasztot és munkást egyaránt. De antikapitalista bírálata, utópisztikus kicsengése miatt, az írói szándéktól függetlenül, az osztályharc élet tompítja, mert a társadalmi kérdések megoldásában a polgári szívek és pénzeszsákok emberszeretetére apellál, és az osztályharc célszerű követelményeivel az elvont, »osztályfeletti« morál követelményét állítja szembe. Ezt a moralizáló, kispolgári álláspontot leplezte le József Attila a *Vigasz* t. költeményében:

*Inkább segít a kutya szőre
a teríthető betegen,
semhogy magát miértünk törje,
aki sorsunktól idegen.*

Az író által is elítélt, becstelen társadalomnak az üzemvezető *Novák* a valóban tipikus, valóban jellegzetes figurája. Novákot az úri világhoz kötik vágyai és terve, karrierizmusa és hajcsár-természete. Társadalmi helyzete, származása határozza meg magatartásának legjellemzőbb vonásait. Már huszártsízt apjának jelmében is ennek az erkölcsstelen, léha életnek vonásai nyilvánultak meg. Ez a felelőtlen, úri magatartás könnyedén dob embereket a munkanélküliségbe, s a pénzért még volt barátja életét is hajlandó tönkretenni. Az író kiméltelen gyűlöletet táplál a kapitalista világ e jellemtelen, kéjandó hajcsárja iránt, melyet legrokonszenvesebb alakjának, *Tir fűtőnek* magatartásában juttat kifejezésre. Maga Gelléri így nyilatkozott Tirről:

»A boldogabb, a tisztább emberekért írtam meg ezt a regényem. Legkedvesebb alakom és cimborám a mindig kormos fűtő, aki a regény végén Kína felé indul. Szeretném egyszer megírni az útját, amely hamarosan elakad egy kis kültelki színházban, ahol komédiás lesz, — mintahogy én is voltam.«
(*Esti Kurir*, 1931. ápr. 9.)

Tir nap-nap után a kazánház fullasztó levegőjében robotol, és esténként fáradtan tér aludni a nyirkos pincelakásba. Így él évek óta. Jellemének legszebb vonása mély humanizmusa a társadalom esetstjei iránt. Az író Tir szívét vörös parázshoz hasonlítja, amely sohasem alszik ki, — s ez valóban a legjellemzőbb rá. Éjszakánként szállás nélküli csavargók térnek be pincéjébe, enni ad nekik, tüzet rak, hogy melegedhessenek. Egy alkalommal újságból értesül arról, hogy Kínában kitört a forradalom. Sokszor gondol a végtelen rizsföldeken éhező százmilliókra, akikről Angelov beszélt neki. Titkos üzenetet lát a kínai kulik forradalmában:

»— Ott is cudar az élet — gondolja Tir — hát nem kell, hogy Wu-Pei-Fu győzzön?!
— Egy marék rizs! — mint valami titkos jelszót, fájdalmat mondogatja magában. Oh, Istenem, milyen buták ezek az emberek itten. Nem érti senki a titkozatos üzenetet.«
(129. l.)

Szeretne a többi munkással beszélni a kínai forradalomról, és az összefogás gondolata is érlelődik benne. Egyik nap, amint látja a sovány eledelt ebédelő munkásokat, elhatározza, hogy meglepi őket. Egy fazék rizst főz és titokban egy-egy marékkal oszt a szegényes ebédjük

mellé. Mély emberségét mutatja az a jelenet is, amikor az öngyilkosságba hajszolt Angelovot kimentí Novák gyilkoló karjaiból. De a hajcsár bosszúja elől menekülnie kell, s ekkor elhatározza, hogy Kínába megy harcolni a zsarnokság ellen. Forradalmisága azonban romantikus útra téved, amint eszébe jut Almafin, a ligeti színház színésznője, akivel nemrég megismerkedett. Nem is megy már Kínába, — útja elakad a kültelki kis színházban, s arról ábrándozik, hogy a színpadon fog harcolni a királyok ellen, ahol a prolik teszik a nézőközönséget, s ahol talán Almafinnal találkozva ő is boldog lehet.

Tir útja a romantikus forradalmár útja. Gelléri nem tudta megrajzolni az igazi forradalmár alakját, mert ő maga is csak a Tir-féle alakok szemével és eszével tudta nézni az eseményeket. Láttá a forradalmak mély emberi célját, mely végetvet a zsarnoki világnak, de távol állt attól, hogy össze tudja ezt kapcsolni a gyakorlati harccal. A forradalmárok mély embersége örök nyomokat hagyott egész életművében, de ugyanakkor kispolgári kételkedés jellemezte a forradalmak győzelmét illetően: nem bízott a győzelemben, vagy romantikus módon képzelte el a forradalmat. S ez a romantikus forradalmiság gyakran az érzékiséggel párosult a tudatosság hiánya miatt, amint Tir útja, szerelme is mutatja. A munkásosztály egy részét valóban jellemezte ez a romantikus álmódosítás, mely a szörnyű kizsákmányolás teremtette nyomorból a narkotikumhoz, giccshez, érzékiséghez menekült, de Gelléri kispolgári humanizmusa csak megértette ezt a menekülést, és nem mutatta meg ennek a »boldogságkeresésnek« irrealis, hamis útját.

Gelléri írói értékének legfőbb vonása a szenvedő ember, s a bátor forradalmárok iránti humanizmus. *Angelov* alakjának megformálásában is ezt a mély humanizmust juttatta kifejezésre. Angelov sorsát valóban tragikusnak érezzük. A kapitalista társadalom szörnyű robotja hajtja az öngyilkosságba. Nem igazi harcos jellem, nem forradalmár. Nem tudatos proletár-alak, de jellemének legfontosabb vonása az igazi jóság, a tisztaság és a munka utáni vágy. Angelov sorsában azt mutatja be az író, hogy ezek a kisemmitett emberek értékes jellemek, — jobb sorsra, jobb világra érdemesek. Gellérit mindig ezeknek a kisembereknek a sorsa ragadja meg, mindig ezeknek tragédiái váltják ki belőle a legnagyobb, legtisztább, felelős rokonszenvet.

Gelléri ebben a regényében a társadalom esetettjei mellett foglal állást. A »jobb sorsra érdemes«, tragikus hősök: Angelovok, Tirek mellett, akikben ott lobog a tiszta élet utáni vágy tüze. A tragédia igazi szereplői nem a »megtérő« Taubék, hisz ezeknek a munkától elszakadt, lélek-nélküli embereknek az útja a művészi ábrázolásban nem a tragédia útja, hanem a megérdemelt pusztulás! Gelléri látja a Horthy-fasizmus rothadtságát, pusztulásra ítéltségét, de kispolgári, moralizáló társadalombírálatát tompítja regényének művészi igazságát, gátolja átfogó társadalomrajzának kibontakozását. A társadalmi kérdéseknek ilyenfajta, moralizáló megoldásával Gelléri későbbi, nagy novelláiban már nem találkozunk.

IV

Novelláinak eszmei és művészi igazsága

(Gelléri írói fejlődése)

Gelléri egész életműve elsősorban, mint a *kritikai realista* író alkotása érdemel figyelmet. Novelláinak realista ábrázolásmódja közös talajból: bátor művészi programjából, a kapitalista társadalom szenvedő embere iránti felelős részvétből táplálkozik. Egyik kiemelkedő, »B« c. novellájában szatirikus gúnnyal, móríczzsigmondi bátorsággal leplezi le a Horthy-rendszer embertelen, népellenes voltát, a felső tízezrek szolgálatában álló kerületi előljáró úr alakjában:

»Az előljáró úr, kicsi, köpcös, vérveres ember: szereti a halászlét és a rövid szivart... Jó ember, vallásos, a kerület gondját a szíven viseli, a mérnöki kar indokait lat alá vetette: arra fog menni az új út, tehát a viskók lebontandók tizennégy nap alatt... s kijön a szobából, mert ennyi népet nem fogadhat. Megáll a sűrű, fekete tömeg előtt s azt mondja:

— Csend legyen.

Sajnos, épp az orra előtt áll egy ötvaros lány, akinek a balszemét is befonta a lilás ragadmány... de az előljáró úr erőt vesz magán: ember ez is, gondolja és még két pillanattig nézi a kiütestől csúfat, aztán a közhangulatot ügyeli. Hallja, mint adják ajkról ajkra:

— Nem hallottad, csönd legyen... fogd be a pofádat, ha mondom, ne ugass... kuss...

Az előljáró: — Nézzétek csak, a lakást ki kell üríteni...

— Jó vicc! Hallottuk! Templomot csinálnak kettőt is, miért nem csinálnak inkább nekünk valamit! Majd idejövünk az előljárósgra lakni! Akaszd föl magad szegény proli! Hiszen látod, hogy mi az ember? ... takony, poloska, tetű, így csinálnak vele ... szétpattintják!

— Nem megyünk előljáró úr! Nem megyünk! — kiáltozzák.

Ez a tömeg, gondolja az előljáró úr, ez a tömeg, amely fölé diktátor kell. Az igaz, hogy nincs helyem, ahová bedughatnám őket. Meg vagyok bénítva, tisztára meg vagyok bénítva! S pont az én kerületemben kell ennek a csúrhének léteznie! Hogy a polgármester úr a maga halk tónusában azt mondja a közgyűlésen:

— Amint hallok ...»

(1934. *Hold ucca* c. kötetben.)

A népi nyomor, az »ezernyi fajta népbetegség«, a mezitlábás, kiéhezett proletár gyermekereg megrázó, visszataszító, de reális képei már pusztán bemutatásukban is *vádolnak*. Az ábrázolásból kicsendülő vád fokozódik azzal, hogy az író ezzel párhuzamosan rámutat az uralkodó osztály felelőtlen, a szeretethölgyek, kerületi előljárók szenvtelenségére és a polgári liberális lapok »ellenzékiességében« megmutatkozó álhumanizmusára. De Gelléri kritikái realizmusa nem pusztán tárgyilagos, állásfoglalás nélküli bírálata a népelemtől társadalomnak. Novelláiban mindenütt megtalálható a mély, *együttérző szeretet és felelősség* a szenvedő ember, a kapitalista társadalom áldozata iránt. Sőt, továbbmenve, ennek a humanizmusnak van tettekrehozó, lázító, aktivizáló ereje is! Említett novellája befejezésében nemcsak az író állásfoglalása tükröződik, hanem az olvasót is határozott állásfoglalásra készíteti, számít ítéletére, s mindkettő nem lehet más mint »halált«-kiáltás a becstelenségre, gonosz világra.

Ugyanez a vád csendül ki a *Hamis pénz* c. novellájából is. A novella főhőse a mélyeséges nyomorba taszított Kádár család. Az apa végső elkeseredésében pénzhamisítással próbálja biztosítani a család betevő falatját. Az első hamis, csillogó ötven filléres a jóllakás boldog örömeinek fényét varázsolja a kis család éhségtől sáppadt arcára. De a novella befejezésében, egy heti boldogság után, hirtelen mindennek vége szakad; Kádár a detektívek kezeibe jut.

A novella mondanivalójában Gelléri humanizmusa jut kifejezésre. Egyrésztől a vád a felé a társadalom felé, amely anyagilag és erkölcsileg milliókat dönt nyomorúságos helyzetbe, — másrésztől felelős rokonszenv a »jobb sorsra érdemes«, határtalan jószággal rendelkező, elesett ember iránt. Az író művészi ábrázolásában felmenti és az olvasóval is felmenteti Kádárt, Ez a felmentés azt vádolja, aki az ide jutott emberek életéért, végtelen nyomoráért felelős. Kádár alakjában és jellemében nem a bűnösséget emeli ki, hanem azt: hová kényszerül ebben az úri bitangással teli világban még az az ember is, akiben sok lelki jószág, egyszerűség és emberség lakik. Nem az éhhalál szélén pénzt hamisító ember a gonosztevő, aki naívan képzeli el, hogyan fog mindent jóvátenni és megfizetni:

»... nem akart nagy pénzt csinálni, szó sincs róla. Nem akart sokat és nem akarta sokáig csinálni ezt. Csak amíg kilábolnak a télből és megnyílik az erdő, jön a hóvirág. ... Egy pengőt akart naponta Kádár, ezzel ha elküldi kis futárait, mire dél lesz, ott gőzöl a pengős helyén a krumpli és mintha seplős víz lenne, a fokhagymaleves, vagy ott gőzöl egy vastag szelet a patkós baromfiból, a lóból. Vesznek karácsonyra egy egész lófejlet, amiben annyi a velő és hozzá tojást ... hej! ... addigra talán még lesz valami zsírjuk is. És karácsonyra lesz csillagszóró, könyöklő angyalkép, este nem serceg majd az ólomöntő és nem hűtőgeti Mariska vizesbőgrében az ötveneseket. Cipőt, ruhát, inget, jobb cigarettát, mint leventét nem kívánt, se mozit, se rádiót, se villanyvilágítást: mindössze egy szép nagy szelíd lófejlet, amiben sok a velő, a velő tojással!« (Nyugat 1936. júl.)

Az egyszerű, de tisztalelkű ember romlatlansága jut kifejezésre a novella zárójelenetében is, amikor Kádár szemrebbenés nélkül, teljes természetességgel fogadja az érte jövő hatósági embereket:

»Kádár éppen krumplipaprikást ebédelt, mikor meglátta a rendőr alakját és mögötte a bottal járó detektívet is. Letette a villát, s mire bejöttek a hatósági emberek, végigcsókolta a kis fiúkat s azt mondta nekik, hogy legyenek jók az anyjukhoz. Eszében sem volt, hogy tagadjon. Szelíden, ellenkezés nélkül vezette be őket a szobába, ahol az ágy alatt feketélt a pénzöntő számszám. ... Ment, de a szája még mindig krumplisbarlang volt, s fogai között keresztbe állt egy jóízű köménymag. Megnyalta az ajka szélét: maradt ott is egy kis zsír, egy kis piros zsír, emlékül a hét boldog nap után.

Meg szerette volna kérdezni, hogy mikor engedik ki. Szabad lesz-e jövő tavaszra, amikor nyit az erdő, mókussal, siklóval, matyimadarakkal s a bokrok alján elharapózik a fanyarizó vadper: a nyomor vadászainak ebédje, diétikus koszt, nem okoz szív-szorongást vagy gutát.

Mikor heverhet fogoly madarai között végig az erdőn, hogy elébe lebegjen szelíd álma: az egész főtt lőfej, amely füstöt és meleg gőzt lehel a családra». (u. o.)

Mintahogy Móricz Zsigmond egyik legszebb elbeszélésében a *Szegény emberek*ben nem a szerencsétlen, a kapitalizmus erkölcsé szerint bűnös útra tért emberek felett mond ítéletet, hanem a társadalom elembertelenítő viszonyai felett, úgy vádolják Gelléri tisztalelkű, ember-séges alakjai is a bűneikért felelős társadalmat.

Ugyanígy vádol Bilaskó tragikus sorsa az *Ukránok kivégzése* c. novellában. Bilaskó alakjában sem pusztán a tragikus sors leírása váltja ki mély rokonszenvünket. A művészi megformálás elsősorban nem is erre épít. Derű és szomorúság együttesen jut kifejezésre a Bilaskó család bemutatásában. Sírás és szívből jövő kacagás, könny és mosoly váltakozása ad különös színt a novella első részének. Ebben a művészi elrendezésben mély igazság tükröződik. Az úri szemlélet távol áll attól, hogy a szegény ember világában keresse az élet meleg színeit, a tiszta emberi érzéseket. A polgári írók legfeljebb kuriózumot láttak a szegények kacagó vagy síró világában, esetleg romantikát, melyből lehet költészetet varázsolni, hamis illúziókat kovácsolni ópiumként a néptömegeknek. Gelléri túlmutat ezen a polgári álhumanizmuson; — nem egyszerűen a poézis színvonalára emeli a szegények világát, nemcsak megérti nyomorgásukat felülről, hanem belülről fakadó együttérzéssel, az alkotó munkás-életben fedezi fel az egészséges, romlatlan szív szavát, a Bilaskókban, Kádároknban, — és az alkotásról, boldogságra képes embereknek követel igazságot. Ez adja Gelléri humanizmusának mély demokratizmusát. A burzsoá irodalom sötét embergyűlöletével, undorító erotikájával szemben az értelmes, boldogságra képes emberi életet mindig a valódi munkával köti össze, emberhez méltó hittel és kiállással:

»El sem mondhatom, milyen szívvel tértem haza a szabótól, akinek pincéjében a nyomor átalakul macskává, simogatják, s eljátszanak vele. Nálunk örökös, nagy sóhajtozás folyt a rossz élet miatt, fukarkodtunk. . . . Idelent a pincében Bilaskó letett egy pfund kenyeret, aztán kék korsóban vizet, s poharat melléje: — Na srápekok — mondta — ebédeljetek!

— Má' megint víz van —, duzzogta a kicsike lány, a szabó kedvence.

— Hát aztán? — mondta az a fiú, aki minap atyja szíját vette kölcsön — ettől lesz kövér a Visztula is.

Bilaskó szívből kacagott ezen és odafordult hozzám:

— Nohát mit szól ehhez a tücsökhöz, fiatalúr? — Láttam, hogyan melegszik át a boldogságtól, amikor a rajkók nekiláttak a kenyérevésnek és a vízivásnak. Mennyi nevetés, mennyi huncutkodás. . . . aztán a szabó közbeszól: — Gondoljatok anyátokra is.

— Gondolunk — zengték kórusba a gyerekek, — gondolunk mi magára is.

S láttam a szabót, minő örömmel veszi azt a darabka kenyeret, amit a kislánya nyújt neki. . . .» (Nyugat, 1936. jan.)

Gelléri humanista vádja a fasizmus előretörésével és a munkásosztály aktív forradalmi harcával párhuzamosan erősödik. Ezt tükrözi a *Nyugat* 1935-ös pályázatára írt és jutalmat nyert *Ukránok kivégzése* c. alkotása. A cenzura elől elrejtett ábrázolásban a két kommunista mártírnak, az 1932-ben kivégzett Sallai és Fürst emlékének adózott. A novella művészi igazságában Gelléri harcos, szókimondó kiállása húzódik meg a Horthy-rendszer ellen. Gelléri humanizmusa itt éri el tetőpontját, azzal, hogy valamennyi jóérzésű dolgozó gondolatait tolmácsolja a fasizmus embertelenségének elítélése kapcsán. A két bátor kommunista mögött a dolgozók millióinak igazságos törekvését érzi meg és ábrázolja. Gelléri ekkor már messze túljutott korai novelláinak és regényének moralizáló társadalombírálatán, tematikailag is gazdagodott. A két világ szembeállításában az író rokonszenve és antifasiszta vádja a forradalmi nép oldaláról táru fel; — Gelléri milliók forradalmi igazságát érezve kiált halált a fasizmusra. Ez a félreérthetetlen kiállítás teszi meggyőzővé és feledhetetlenné a novella befejező sorait, melyeknek leíró képei sugározzák a forradalmi igazság győzelmét, melyet semmiféle terror nem nyomhat el:

»Anyám szípgova a konyhaszekrénybe nyúlt, aztán megfordított egy kis tányért, majd kivett két gyertyát. . . . Aztán meggyújtotta őket: — Az ő szegény életükért — mondotta fennszóval s úgy állt a két gyertya fölé védőleg szemben az atyámmal, mintha két élő lélek lett volna a láng, amelyet nem enged halálba fűjni.

Állt, összekulcsolt kézzel, szüntelenül imádkozva s a meggyújtott gyertyák fénye egyre jobban nőtt.

Atyám csak nézte, aztán feltépte az ajtót s becsapta teljes erejéből maga után. A szél suhintásától majdnem elaludtak a gyertyák, de aztán az elhajolt lángocskák megint kiegyenesedtek és csak égtek tüzes lobogással az ártatlanokért». (U. o.)

De ez a jövő erői felőli humanizmus nem tudatos alkotó eleme művészi ábrázolásának. Gelléri kiállításának, emberbe vetett hitének erőltén színeit ebben a novellában is érezzük. A novellában is ábrázolást nyer a túlságos »apai szigor«, mely alól soha sem tudta felszabadítani magát. Gellérit apjának visszahúzódo, kispolgári mentalitása is gátolta tudatos, harcoss kiállításában :

»Ajtók csapódtak fel, sírás, szenvedő hangok, aztán csönd. Éreztem, hogy lázasan tüzel az arcom, érzetem, akkorát kell kiáltanom, hogy megszakad a szívem, de hallgattam, mert atyám kivörösödve, karját keresztbefonva, diadalmasan és elégtűlen bámult rám. . . .

Atyám egy szót sem szólt, hanem odalépett az ablakhoz és nézte az udvart, ahol lakóink összegyűltek«. (U. o.)

Gelléri családi környezete is közrejátszott abban, hogy nem állt az igazi, bátor harcossok közé. Nem »vitélő harcoss«, de mély *együttérzéssel* harcol a kisemmizett milliók igazságáért ; — tollának minden melegével :

»Én meg vártam, hogy valami csoda történik, hirtelen itt terem millió ukrán, állig fegyverben s megszólalnak a trombiták, ahogy a mesékben szokott történni a szabadulás«. (U. o.)

A művészi megoldásnak ilyenfajta *kettősségét* figyelhetjük meg egyik legnagyobb novellájában, a *Facipő*-ben. Itt a népballadai befejezés tükrözi a gyenge, erőltén művészi igazságszolgáltatást. Egyébként, a balladai megoldás Gelléri Andor Endre sajátos művészi kifejező eszköze, melynek ugyanolyan szerepe van, mint Móricz regényeiben a záró tűzvész-jeleneteknek. Novelláinak balladái homályos — Móricz regényeinek sajátos zárójeleneivel együtt — a népmesei, népi-epikai befejezéssel, művészi igazságszolgáltatással rokon.

A novella tragikus hőse : Sebesta, a sámsonerejű, cammogó kékfestő, akiben határtalan emberszeretet és jóság lakik, de nyers és együgyű modora gátolja tiszta vágyakkal teli lelkének kitárulását. Ez a magárahagyatott, senkitől észre nem vett Sebesta, akinek csak baromi erejét respektálják, — állandóan keresi az alkalmat, hogy társaival meleg emberi közelségbe kerülhessen. Félig mámoros, ittas állapotban úgy érzi, adva az alkalom, hogy bátor cselekedetével kiérdemelje embertársai szeretetét, megbecsülését. A keszeg, púpos Tónitól értesül arról, hogy a gróf betiltotta a halászatot, mivel nem kapta meg a szegény halászköztől az engedély díját. Elhatározza, hogy ereje segítségével megleckézteti a kegyetlen grófot : lábbal átágazol a folyó túlsó partjára, felgyújtja a kastélyt s elhossa a gróf egyetlen leányát. Terve azonban kudarcot vall, az ár sodra elragadja s a folyóba fullad.

Két világot állít szembe itt is Gelléri. A népi hősök itt sem egyszerűen passzívok, beletnyugvóak ; — eltervezik, hogy összefogással igazságukat kiverekedik. De gyenge és erőltén, kétkező ez az összefogás, — csak az igazság feltárásáig jut, a valóráváltásig nem :

»Vannak, akik azt mondják ; Nem úgy van . . . de aztán elhallgatnak. Leszoktak arról a kemény sorssal s a nagyúrral szemben, hogy azt mondják : nem úgy van . . . nincs úgy igazságosan : ez így jó, dehát ki törődik itt az igazsággal?«

(Nyugat, 1932. ápr.)

Gelléri hatalmas erővel, mély *együttérzéssel* érzékelteti a népi világ forradalmi igazságát, szemben az úri világgal. Groteszk mesevilágban össze is méri a két világ erejét. A népballadai megoldás homályában jelen van a kisemmizettek iránti felelősségteljes részvét, mely az úri világ elleni tettet, a népi bosszút sugározza. A befejező leírás álomi, tündéri képeiben érződik az úri bitangság jáрма alatt nyögő néptömegek forradalmi igazsága, melyet Gelléri rokonszenven táplál. Ez a rokonszenv tudja csak széppé, erőt sugárzó, csillogó derűvé varázsolni, szinte felmagasztalni a kékfestő visszataszító halotti képét :

»Másnap látták, hogy valami úszik a vizen ; majd eltűnt, mert forgóba került s mirre megint kibukkant : már a túlsó partnál volt s kikötött egy kis öbölben.

A kékfestő volt, a hátán feküdvé. Új bakancsai kiálltak. A szája nyitva volt s kibuggyant belőle a víz. Szemeivel mintha látná a kastélyt. De a víz most csendes hullámmal megringatta : tehetetlenül elfordult a parttól és úszott a tenger felé«. (U. o.)

A novella erkölcsi győztese a nép, ugyanakkor ebben a balladai megoldásban az író rezignáltsága, reménytelensége is érezhető a forradalmi erők győzelmét illetően. Sebesta egyedül, magános lázadó módjára próbálja a nép igazát kiverekedni. *Különcsége* sem teszi alkalmassá terve megvalósítására, nem is beszélve arról, hogy terve mámoros, eszelős elme szüleménye.

Sebesta alakja *Gelléri világnézetének tükré*. A forradalmak mély humanizmusa iránti rokonszenv mellett ott találjuk a forradalmak győzelmében való *kispolgári kétkezőt* is. Ezért választja hősvé az eszelős gondolkodású külön-cfigurát, Sebestát, aki Ludas Matyihoz

hasonló bosszúval akarja megleckéztetni a grófot. Az emberek szívszorongva nézik vállalkozását, éppúgy, mint Ludas Matyiét jobbágytársai; — de az igazság fényében elfelejtik irreális voltát. Az irreális, fantasztikus útkeresés Gelléri rezignáltságát jelzi, a forradalmi tömegektől való elszigetelődésének, megtorpanásának problémáját. Gelléri Andor Endre a fasiszta terror butító szellemi világában magános, magábafojtott lázadó volt: nem kapcsolódott sem politikai, sem irodalmi mozgalomhoz. Saját ereje, tehetsége és műveltsége pedig nem volt elég ahhoz, hogy az igazi forradalmi utat megjelje. A mi világunkhoz kötötte nyomorúságos élete, de hiányzott a gyújtószikra, melyet Arany János Petőfitől, Móricz Zsigmond Adytól kapott. Nem véletlen, hogy nála elvétve találkozzunk öntudatos, forradalmi, népi figurákkal. Az *Ukránok kivégzésében* is inkább a *részvét* domborodik ki és nem a forradalmi útkeresés.

Alakjai általában a társadalom anyagilag és szellemileg egyaránt legelesettebb, legszürkébb, legragikusabb figurái: együgyű Sebesták, erotikus márnoknak élő inasok, főnökük asszonyáért verekedő mészárossegédek, — nagyzó, szerelmes ágyfestők, rabjai a szesznek, narkotikumnak, érzékiségnek stb. Nem anarchista kakukkmarcik, — népi keserűség és bosszú gyűl fel bennük az igazságtalan társadalom ellen, de a forradalmi tenni képtelének. Csak keseregni, zülleni tudnak, vagy romantikus, fantasztikus, groteszk mesevilágban lázongani.

Gelléri humanizmusának ellentmondásait figyelhetjük meg a *Farsang* és a *Találkozás száz évvel* c. novelláiban is. Innen érthetjük meg igazán humanizmusának belső ellentmondását: cinikus pesszimizmusát. A *Farsang* c. novella is az *Egy fillér*-hez, s a »B«-hez hasonlóan, groteszk, cinikus képek sorozata. Ezen a novellán is erős vád húzódik végig a munkanélküli tömegek, a köpködők, emberpiacok világa felől, de itt mégsem érezzük a móríci »halált«-kiáltás dörgő szavát a pesszimizmusba torkolló cinikus vád miatt:

»Furcsa farsang volt: az egyik utcai padon, azt hitték, huncutságból teteti magát holtnak egy fekete kendőbe burkolt anya, karján a gyermek csecsszopójával. Azt hitték, valami álarcos mókája az, hogy úgy feküdt a folyó kemény jegén, szétloccsant fővel, mintha hívogatná a parton bámulókat: csúszzatok hozzám, nézzétek, milyen szép maskarám van...»

A város legszebb sétahelyén, egy üveges fáról, hosszú, kettősre hurkolt spárgán öreg ember lógott. Sipkája bolondul félrecsapva, a szél elég vidáman lóbálta... de dermedt kezei s a nyelve... brrr, valaki, valami elrontotta ezt a farsangot».

(*Nyugat*, 1933. márc.)

A novella egyik szereplője, *A nagymosódából* ismert, Kínába indult romantikus forradalmár: Tir fűtő. Ennek vezetésével történik meg a gyári gondnok úr farsangi megviccelése, melyben Gelléri a munkástüntetést ábrázolja. Az igazságos leckét, farsangi komédiát elismerő mély rokonszenv itt is átüt a fantasztikus kereten, a kapitalizmus fantasztikus »temetésén«. A komédia sikertelenségbe, reménytelenségbe fűt itt is. A befejező leírás meleg, csillogó képei, és a kifejező jelzők, alliterációk sokasága itt is bizonyítják Gelléri rokonszenvét, meleg emberiségét:

»S a megtépázott csoport aláereszkedett a kihalt bányán: elől a puha hóban halkán haladtak az angyalok; a vérvörös hóhérok közé elkeveredtek a boszorkák, s a fáradt, éhes alakok visszaszállingóztak a hideg, kihült munkásházakba.» (U. o.)

Mégis, a befejezés után úgy érezzük: igazságos, de reménytelen »komédia« a munkástüntetés! Ugyanaz a kispolgári kételkedés, melyet a *Facipő* c. novellából ismerünk. A munkásosztály forradalmi igazságát érző, rokonszenvező, de győzelmi erejében hinni nem tudó kispolgári kételkedés, mely a harc időszakában félreáll a csatásorból, de a győzelem után már hajlandó az új életet építeni. Így érthető, hogy a megleckéztetés után a »tüntető« alázatosan bocsánatot kérnek kiszípolozó gazdájuktól. *Kétélű*, kétfelé vágó, *cinikus pesszimizmus* ez: egyrészt az embertelen, kapitalista társadalom felé, de másrészt a jövő reményeit megcsillogtató, osztályharcos munkásság felé is!

Hasonlóképpen cinikus pesszimizmusba torkollik az *Egy fillér* antikapitalista vádja, ahol ugyancsak a szereplők kiváltszata és megformálása mutatja a kapitalizmus-ellenes vád erőtlenségét. A novella szereplői olyan öntudatlan munkanélküliek, akik »kakukkmarcis« boldogságra vágyanak, arra, hogy megszabaduljanak a kapitalizmus vastörvényeitől, de a polgári társadalom keretén belül.

Ugyanez a keserű, de cinikus pesszimizmusba futó vád, mely a kispolgári létbiztosításban látja a perspektívát, — szólal meg az *Ötven* c. novellában is. Ez a múltfelőli, antikapitalista tiltakozás, s egyben a jövő erői, szépítői felé vágó cinikus mosoly villan meg a *Találkozás száz évvel* c. alkotásában. Itt a szorgalmas méhek társadalmából vett hasonlatában, annak nagyszerű képeiben fejezi ki kiábrándulását a kicsinyesség, emberi zsugoriság honából, a kapitalizmusból, mely eldologiasítja, lealacsonyítja, szembeállítja az embert az emberrel:

»A méhzümmögés emlékeztet a gépek bűgására ; a fejük tompa, mint a dum-dum golyó ; szorgalmuk : kufárok ijedt harácsolása, az ember gyávasága, pénzügyűjtő mohósága.

(Nyugat, 1934. máj.)

Gelléri a beszennyezett, eltorzított kapitalista társadalom embertelen világából a »rousseauï« magányba menekül, a »rousseauï« szabadság megtestesült hazájába. A polgári társadalom »hangyaszorgalma« helyett — mely csak újabb nyomort hozott az emberiségre — a mindenkitől független, szabad, de kolduséletet dicsőíti :

— Nincs énnékem azért panaszom. Csak éljen a fiam a földön, s ne mondja, az atyám nem hagyott rám semmit. Ha ő olyan hitvány, hogy el bírja venni a száz éves atyjától azt a kis földet, legyen neki . . . De nincs énnékem mégse annyi bajom, mint a fiannak.

És szétnéz a tájon. Fönn az égen szelid bárányai legelnek : a felhők. A fákon nesztelenül nőnek a gyümölcsök . . .

Száz éve koldus, de mégis szabadabb minden gazdagnál :

Isten kegyelméből élő, igazi bátor emberfajta. Szóródó, hintődő, mint a fenyőfák virágpóra ; csak élni akar, lélegzeni, amíg csak lehet. Nem spekulál fegyverreszvényre, . . . ősidők embere, kései nyom, ritka, édes példány». (U. o.)

De ez a rousseauï magányhoz hasonló koldusélet természetesen nem jelent háttárfordítást az embernek. Gelléri sosem az emberekből ábrándul ki, hanem az embereket egymással szembeállító kapitalista társadalomból. Ahogy Rousseau Ermenonvilleben tisztalelkű ember és polgár marad, úgy érzi tiszta emberségét a száz éves koldus is.

Említett novellái értékelésénél is láthattuk, hogy Gelléri *művészi eszközeit*, ábrázoló módszerét lehetetlen mondanivalójától elszakítva vizsgálni! Csak ebben az összefüggésben, csak humanizmusa felől érthetjük meg realizmusát, novellái realista ábrázolású világának irrealitásba, balladai homályba való mosódását, páratlanul tömör stílusának derűs csillogását. Nála a proletárvilág tündéri fátyolba vonása, »ópalizálása« nem hamis és regényes rátoldás, nem szirupos poentirozás, hanem annak költői felfedezése, hogy minden nyomor, minden kegyetlen szegénység, szellemi elesettség mélyén meleg emberi kincsek különös csilláma rejtőzik. Ezt a felismerést láttuk a pénz hamisító Kádár, a »megtévedt« Bilaskó vagy a kékfestő Sebesta bemutatásában.

Korának különböző művészeti irányzatait nem ismerte, s így azok kevésbé hatottak művészetére. Figuráit »saját nyelvükön« szólaltatta meg, hogy az élethez minél közelebb álljanak. Jellegzetes, páratlanul tömör stílusa szinte egyedülálló elbeszélő irodalmunkban. Néhány kifejező, tömör képen kelti életre az embereket, az egész természetet, s a természet mozgását pár mondatban érzékeltető hangulatban indul el elbeszéléseinek cselekménye. Realista környezetrajzával, csattanós képei erejével teremt hangulatot mondanivalójához, melyet néha anekdotikusan kikerekít, s hozzá hegyezi megfigyeléseit, mondahívalóját.

A regényíró szélesen ábrázol, lassan ágazódó viszonylatokban. A klasszikus novellista inkább jeleneteket, helyzeteket állít elének, s csak sejteti az előzményeket leíró pontosságával, s mindjárt a novella cselekményébe visz. Előzményeket tud meg az olvasó, melyek felkeltik várakozását a kifejlés iránt. Gellérinél a cselekmény előkészítése, az alakok bemutatásának előkészítése páratlan felidéző erővel bír. Jelzői, hasonlatai segítségével mindig mondanivalójának megfelelő hangulatot tud teremteni. A *szállítóknál* c. novella kezdő soraiban is :

»MUNKA NÉLKÜL VOLTAM; egy parkba vetettem magam, ahol álmosan figyeltem a zöld szín játékát a gyepen és a fákon. Mikor tizenegyet harangoztak: igen csinos kisasszony ment keresztül a sétányon, gyöngéden rezzenő mellet: egész részegen néztem utána . . . de a nő lebukott a park túlsó felén, mint a nap; s bennem megint elsötétedett minden. Ebből a borúból egy trappolva vágató stráfkocsi riasztott fel; ragyogó aranybarna ló verte rúdja mellett nagy patáit a flaszterhez, a kocsis ingújjban, mintha azzal füttyülne, folyton az ostarát suhogtatta; körülötte, az ülésbe fogódzva, kiabáló, heccelődő, borral-sörrel szeretkező transzportánsok álltak.

A fák felé ügettek, majd a járda mellé simultak kocsijukkal és az egyikük ráállt a szerszámok tetejére, látszóvet emelt a szeme elé, mintha a tengert nézné . . . — Ki akar két pengőt keresni? — kiáltotta és én mint valami zöld börtönből, kiugrottam a parkból, s fölhoppantham a stráfkocsira. Alig egyenesedtem föl, aki kiabált, odajött hozzám, s belémnevetett derűsen: — Itt van döfi . . . előbb egyél, hogy el ne dülj . . . aztán kapsz két pengőt . . . kétórai trógerolás . . .»

(1933. Szomjas inasok c. kötetben)

Stílusának tömörsége, rövid, kerek mondatainak szabályos szaggatottsága izgatottságot, feszültséget sugároz, mely mondanivalójából következik. Fojtott izgalom jut kifejezésre Gelléri műveiben: az elnyomottak, kitaszítottak izgalommal teli világa kerekíti mondatait, ez fűti társadalomrajzában atmoszféráját. Gelléri leíró képei általában nem öncélúak; realizmusát nem borítja el az impresszionizmus és szürrealizmus önállósult ornamentikája, jól-lehet esetlegesen nála is találkozunk ilyen hatással. Kedveli a *megszemélyesítés* alapján alkotott képeket és hasonlatokat, melyek nála általában kifejezőek, de néhol már öncélú stílbravurnak hatnak. A megszemélyesítés régi, bevált módszere a kifejező képkalkotásnak, de a minduntalan megszemélyesítés öncélú játéka. Vizsgáljuk meg Gelléri stílusát egyik kiemelkedő, *Hüvösölgyi nászutasok* c. novellájában ebből a szempontból:

»EGYSZERŰ SZÉL FÚJT. Parasztruhás. Kucsmájá alól mezei szag dőlt. Az emberek azt mondták: alkonyodik... a fecskék ilyenkor magasra szálltak, aztán eltűntek és visszajöttek csillaggal a csőrükben. Így lett a ragyogó est...

A bokrok félrehajtott fejjel álltak a néma hegyeken. Az utak kapuja nyitva volt feléjük. És a báva éjjeli lepkék lámpának nézték a csillagokat, s a fényükbe szerettek volna szállni. A mesék törpéi is látszódtak már: ezüst szakállukra zöld fényport hintettek a jánosbogárkák lámpásai. A mécsvirágok fehérek voltak, mint a főpabból lett szelleme.

»Az éjszaka, a furcsa kutya, éhesen várta a hangokat.

(Nyugat, 1935. jún.)

A kiinduló, hangulateltelő képek valóban kifejezőek. Az első mondatból magyarázólag kiemeli az író a jelzõt: »Egyszerű szél fújt. Parasztruhás». A továbbiakban végig megszemélyesítve írja le a szellőben ringatózó tájat, az alkonyati mozgást: emberi tulajdonságokkal ruhazza fel az állatokat, növényeket egyaránt, — az éjszakát pedig furcsa kutyához hasonlítja, mely »éhesen várja a hangokat». A képek viszont lassan-lassan veszítenek kifejező erejükből, s a leírás végén stílbravurnak hat az egész! Az öncélúan halmozott »egynemű» képek túlságosan elvontakká, keresetteké váltak! Utolsó novelláinak »befelé forduló», néha már öncélú csiszoltsága, eszmei és tematikai leszűkülése egyesekben azt a félreismerést szülte, hogy Gelléri Andor Endre »megtorpant» a polgári irodalom világában, hogy beletörődött a kapitalista társadalom igájába. (Lásd: Balázs Anna írása, *Irodalmi Újság*, 1953. dec. 5.) Igaz, hogy eszmeileg és tematikailag nagy novelláinak sora lényegében 1936—37-ben lezárul, s így a 40-es kötet nem hoz témában és eszmei mondanivalójában olyan kiemelkedő alkotásokat, s a régebbi, nagy novellák közül csak a *Hamis pénz* kerül be újra. De Gelléri megrendítő vallomásaiból, kortársai visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy 1940-ben kezdődő elhallgatása, elnémulása nem rév, nem beletörődés volt! 1940-től már a munkaszolgálat, üldöztetés kálváriáját kellett járnia, s Murai hóhérlégényei, Gyertyánliget s a többi kínzó tábor tettek lakatát írni tollára. 1943-ban írt levele megrendítő vallomás arról, hogy a pusztulás, kínzás óráiban is hitt az emberi és írói felszabadulásban:

»Mondd édes öregem — kérdezgették tőlem — te miért nem írsz regényt? S erre én szelíden ezt feleltem: hogy mikor írjam? Mert ha rongyos az ember s azt mondják neki: menj és öltözködj fel te szegény... a szegény így felel:

— Miből, hogyan? előbb adj rávalót s aztán küldj! Hiszen a regény nemcsak tehetség dolga, nemcsak a lélek erői táplálják, hanem szabadságunk tünderei is: azok a bűvös órák, amikor nincs semmi más dolgunk, mint annak élni, amiért egyedül érdemes, a részeg, boldog, isteni írásért... mindig csak dolgozom valamin, de sohasem azon, amiért élek: hogy annyi kis, villámszerű részlet után felépítsem a magam világát; a regényt... S amint a napokban ezt a sok-sok novellát néztem, arra jöttem rá, hogy a rejtett vágyak láthatatlanul is boldogságra törekednek. Hogy nagy távolságban, de mégis, novelláról novellára haladva valami életregényfélélt szövöttem, ... mégiscsak egy egész történet, attól az írótól, aki szegény ember módjára éveken át gyűjti össze vagonkáját...

S hogy mi éltet engem mégiscsak? Megmondom: egyszer még, bizony én is író leszek, egészen, reggeltől estig, mert egyszer minden megváltozik körülöttem!

V

Noha Gelléri antikapitalista vádja, elképzelése sokszor romantikus, utopisztikus vagy néha kompromisszumos, — nem felülről, hanem az egészséges, romlatlanlelkű, dolgozó emberek világa felől, mély együttérzéssel, felelősségtudattal kíván halált az ezeréves úri bitangásra.

Ha világnézete nem is forr össze elválaszthatatlanul a jövőt építő forradalmi népmozgalommal, de tiltakozása erősíti a végsőkig megalázott, tönkretett emberek forradalmi igazságát. Művészi megoldásainak kettőssége, megtorpanása sohasem jelent hűtlenséget, háttfordítást az új életre képes emberségnek. Erőtlenységében is az igazság tiszta fényére vár, s megrendítő, sokszor tettekre kényszerítő vádjai után a felszabadulás, az újjászületés vágya fogja el olvasóit. Humanizmusa itt-ott szűk, s néha korlátolt, munkásábrázolása kispolgári, mégis benne vannak igen lényeges vonásai az igaz humanista harcnak, mely a kapitalizmus és minden osztály-társadalom embertelensége ellen küzd. Gelléri groteszk mesevilágának csillogó színei, akasztófa-humorának derűje mindig magukban hordozzák a kisémmizettek igazságos bosszúját az elnyomó társadalmi rend ellen. Ez a népi bosszú, ez a felelős részvét, humanizmus, a tisztább és jobb élet sóvárgó reménye kapcsolja Gellérit Móricz Zsigmond fróji bátorságához, művészi erejéhez. Ellentmondásai ellenére a mi világunk felé mutat, a mi jelenünk és holnapunk igazságát hirdeti.

IRODALOM :

- *Az Est* tehetség pályázatának újabb győztesei (Az Est, 1928. ápr. 4.)
 Új magyar regény közlését kezdi meg vasárnap a Magyar Hirlap. (*A nagymosoda*, Magyar Hirlap, 1930. nov. 14.)
 Gelléri Andor Endre, a Mikszáth Kálmán díj idei nyertese bemutatkozik. (Esti Kurir, 1931. ápr. 9.)
 Zek Zoltán: Tir Kínába megy... (Népszava, 1931. ápr. 26.)
 Kodolányi János: G. A. E.: A nagymosoda. (Magyarország, 1931. ápr. 29.)
 Bálint György: Gelléri A. E.: A nagymosoda. (Pesti Napló, 1931. jún. 3.)
 A 25 éves *Nyugat* jubileumi estje. (Népszava, 1932. jan. 13.)
 Boldog írók között a Baumgarten-alapítvány idei nyerteseinek kihirdetésénél. (Magyar Hirlap, 1932. jan. 19.)
 Hevesi András: Szomjas inasok. (8 Órai Újság, 1933. márc. 24.)
 Szabó Lőrinc: *Szomjas inasok* — Gelléri A. E. novellái. (Pesti Napló, 1933. ápr. 23.)
 Németh László: Három elbeszélő. (Tanú, 1933.)
 Bresztovszky Ede: Az élet fiatal napjai. (Népszava, 1933. júl. 16.)
 Kosztolányi Dezső: Gelléri Andor Endre. (Nyugat, 1933.)
 Ma este osztják ki a Baumgarten-díjakat. (Az Est, 1934. jan. 19.)
 Halász Gábor: Gelléri Andor Endréről. (Nyugat, 1934.)
 Illés Endre: A Szomjas inasoktól a Hold uccáig. (Nyugat, 1935.)
 Janovics András: Gelléri A. E.: Hold ucca. (Pesti Napló, 1935. ápr. 14.)
 Nagy András: Kikötő — Gelléri A. E. novellái. (Magyarország, 1935. nov. 8.)
 Bálint György: Gelléri A. E.: Kikötő. (Az Est, 1935. nov. 8.)
 Janovics András: Gelléri A. E.: Kikötő. (Pesti Napló, 1935. nov. 8.)
 Bresztovszky Ede: Embertárs. (Népszava, 1935. dec. 22.)
 Kardos László: Gelléri A. E. novellái. (Nyugat, 1936.)
 Vas István: Gelléri A. E.: Kikötő. (Válasz, 1936.)
 K. Havas Géza: Gelléri A. E.: Villám és esti tűz. (Népszava, 1940. márc. 10.)
 Füst Milán: Villám és esti tűz. (Nyugat, 1940.)
 Balázs Anna: Rab lélek. (Irodalmi Újság, 1953. dec. 5.)
 Gelléri Judit: Gelléri Andor Endréről. (Irodalmi Újság, 1953. dec. 19.)
 Gelléri Andor Endre művei.